

A TÁMOP támogatásával a 2012/2013-as tavaszi félévben ismét megkezdődött az Érdekes nyelvészet előadássorozat. Február 13-án Dr. Sipőcz Katalin, a Finnugor Nyelvészeti Tanszék docense tartott előadást Testi kalandozások címmel. A bemutató elején azonnal leszögezte az előadó: a cím ugyan másra is utalhat, de jelen esetben a testrésznevek funkciójáról lesz szó.

A bemutató kezdetén a hallgatóság megtudhatta, hogy nyelvészeti szempontból melyek a legfontosabb ismérvei a testrészneveknek. Ezek az elnevezések ugyanis olyan lexikai csoportot képviselnek a nyelvben, mely nem túl kicsi, és nem is túl nagy, azaz remekül kutatható. A testrészneveknek jól azonosítható és azonos denotátumaik vannak, vagyis amikor valaki teszem azt, így szól, hogy „*fáj a mellkasom*”, az üzenet vevője is minden valószínűség szerint a szív környéki területre fog gondolni (a kiterjedésének meghatározása azonban egyénenként eltérő lehet). A testrészelnevezéseknek számos egyéb vonatkozásuk is van, hiszen például idiómákban is előfordulnak, vannak kognitív összefüggései stb. (ezekről később részletesebben is hallhattunk).

A következő dia címe a „Mi a testrésznév?” kérdés volt, mely első pillantásra furcsának is hathat, hiszen tudni véljük, hogy mi micsoda a testünkön, testünkben, mások testén, testében. Mindannyian tudunk kapásból jó pár klasszikus testrésznevet, úgy, mint a külső testrésznek számító *kéz, láb, fej*, és a belső *szív, máj* stb. Állatok részeit – melyek az ember esetében nem érvényesek – is megnevezhetjük, például *csőr, farok, szarv*. De mi a helyzet nyelvünk azon elemeivel, melyek kétséget kizáróan ugyan testünk részei, de nem a hagyományos értelemben vett testrészek? Testrészneveknek tekinthetjük-e őket? Ilyen a *köröm*, az esztétikailag nem megnyerő *púp* és *tyúkszem*, vagy akár a *hajunk* is. Kérdéses az olyan szavak esete is, melyek csupán egy testtartás eredményét megnevezendő születtek meg: *öl*, mely az ülő pozitúra során „jön létre”; *ököl*, mely a kézfej összeszorításával látható. Mi a helyzet akkor, ha valakit megdicsérünk: „*Jó az alakod!*” – az egész testét, így a testrészeit is csinosnak tartjuk. Az *alak* tehát testrésznév-fajta? Minden bizonnyal nem. S akkor még szót sem ejtettünk az olyan szószerkezetekről, mint a *hátam közepe* – a *hát* testrésznév ugyan, de problémás a kiterjedésének meghatározása (eltérés lehet mind egyénileg, mind népcsoportonként). Mint látható, nem is olyan egyszerű minden elnevezést egyértelmű kategóriához sorolni! Nem könnyíti meg sokszor a helyzetet az sem, ha különböző nyelvek elnevezéseit hasonlítjuk össze. Ugyan például az orvosi szaknyelv tudományos terminusai többé-kevésbé univerzálisnak tekinthetők, addig az ún. „népi biológiában” sok-sok eltérés lehet. A különbségek számos tényezőtől függenek. Befolyásoló erejű a szómező strukturálódása, vagyis, hogy milyen relációk fedezhetők fel a rész-egész között. Az is

meghatározó, hogy a szómező hogyan differenciálódik. Eltéréseket eredményez az elnevezés jelentés-kiterjedése is (például a magyar *kéz* vonatkozik a *karra* és *kézfejre* is, míg más nyelvekben nem feltétlen van így). Különbség mutatkozhat még a név morfológiai megformálásában is, s az elnevezés motivációja is meghatározó lehet. Továbbá fontos tényező a testrésznevek poliszémiája, illetve rendkívül izgalmas kérdéseket vethet fel a nevek metaforikus alkalmazása.

A testrészneveket a rész-egész viszonynak (strukturálódásnak) megfelelően ún. meronómikus sorba állíthatjuk, attól függően, hogy milyen nézőpontot választunk. Ha szegmentális perspektívából nézzük: test>kar>kéz>ujj>köröm, melynek nincs már például ...>bőr>csont további felosztása. A dimenzionális nézőpont arra vonatkozik, hogy a test jobb vagy bal oldaláról, alsó vagy felső részéről van-e szó. A funkciók felől közelítve pedig eljutunk a csontokig, izmokig, belső szervekig.

Ahogy fentebb már olvashattuk, a nyelvek névhasználatát összehasonlítva felfedezhetők lexiko-szemantikai univerzálék. Az előadó a WALS (The World Atlas of Language Structures) alapján bemutatta, hogy 72 nép esetében az *ujj* és *kéz* azonos szóval neveztetnek meg, míg 521 nyelvben két különböző kifejezést használnak a két denotátumra. A különbség már nem ennyire látványos, ha a *kéz* és *kar* szavakat hasonlítjuk össze: 228 nyelv ugyanazzal a kifejezéssel él, míg 389 két különböző szót használ. Ez alapján is jól látszik, hogy noha vannak jelentésbeli tendenciák egyes összefüggő területeken, többnyire mégis a különbségek dominálnak. Az elnevezések függnak a nép felfogásától, mely alapján kiderül, hogy mekkora jelentés-kiterjedése van egyes kifejezéseknek, s mennyire differenciálódnak. Mindez természetesen függ még a motivációtól is.

A testrésznevek esetén a poliszémia kérdése az egyik legérdekesebb. A poliszémia az a jelenség, amikor egy szónak két vagy több jelentése van. Poliszémia létrejöhet egy testrésznévi jelentéskörön belül és kívül is. Lássuk először azonban a szemantikai mezőn belül létrejövő négy esetet! A mezőn belüli metonímiára (érintkezésen alapuló névátvitelre) remek példa a magyar *kéz* esete, mely jelölheti a *kart* és a *kézfejet* is. Mezők közötti metonímia jön létre a finn *vyö* 'öv' és az ebből kialakult *vyötarö* 'derék' között. Mezőn belüli metafora (hasonlóságon alapuló névátvitel) érvényesül akkor, amikor a *fej* szóval kapcsolatban a *kézfejre* vagy a *lábfejre* gondolunk (a hasonlóság alapja a kerekesség). Végezetül beszélhetünk mezők közötti metaforáról is, erre példa lehet a manysiból a *marək* 'szárny' és a *kātmarək* 'kar' kapcsolata.

A poliszémia azonban létrejöhet testrésznévi jelentéskörön kívül is. Ennek során a konkrét jelentés absztrahálódik, a lexikai funkció grammatikai funkcióként kezd működni. A

testrésznévből kialakulhatnak névmások, elsősorban visszaható, nyomatékosító és kölcsönös névmási elemek (nyenyec *ḡäewa* 'fej' > *ḡäewami* 'magamat'). Egyes testrésznevek akár számnévvé is válhatnak, bár ez elég ritka (ez tapasztalható például egy Ugandában beszélt nyelvben, a tesoban is: *a-kan* 'kéz' > *akañ* '5'). A grammatikai elemmé válásra jó példa a magyarból a 'kéz', mely possesszív jelölővé alakult át, vö. a *kézben tart valamit* > *birtokol valamit* kifejezések esetét. A *fejnek* is lehetnek különböző grammatikai szerepei, elég csak arra gondolnunk, hogy a fejet tartjuk az intellektuális tevékenység központjának. A testrésznevekből kialakulhatnak még helyjelölő elemek is, úgy, mint a *hátsó* határozószó, a *mellette* adpozitum vagy a *-ban* határozórag. A helyjelölésből további idő- és módjelölések alakultak ki, például *hátsó szemben* > *ezzel az érvel szemben*.

Felmerül a kérdés, hogy miért éppen a testrésznevek azok, melyek absztrakttá válhatnak? Az egyik „*kézenfekvő*” magyarázat az, hogy a nyelvek antropocentrikusak (*hátsó, szemben, mellett, oldalt*), másrészt a téri nyelvünk is testközpontú (*az asztal lába, az üveg nyaka, a szék hátsó* stb.). Ebből következik az az érdekes kérdés, hogy hol van például a telefon, szekrény stb. eleje, hátsója, teteje? Egészen egyértelmű, hogy az alapján határozzuk meg a dolgok részeit, hogy honnan származik a tárgy aktivitása, mely terület hogyan kerül kapcsolatba az emberrel (nézőpontosság).

A következő diákon az előadó példákkal illusztrálta a testrésznevekből kialakult ún. spatiális morfémák 4 esetét. Az első csoportban azok az elemek szerepelnek, melyekben a konkrét testrésznevek is felfedezhetők – *mellett, szemben*. A második osztályt az ún. „relációs résznevek” képviselik – *elől, alul*. A harmadik a környezet tárgyainak, elemeinek elnevezéseit takarja – *út, nyom, ég* (vö. *út-után*). Az utolsó, negyedik esetben az ún. „absztrakt téri elnevezések” foglalnak helyet – hely, hosszúság, irány stb., vö. *köz* > *között*. De mi alapján lesz valamiből spatiális morféma? Heine 1997-es munkájában azt írja, hogy világszerte megfigyelhető, hogy a térbeli koncepciók kifejezésére inkább az arcot használják fel a beszélők, semmint a köldököt vagy a térdkalácsot. De az arcon is vannak olyan részek, melyek köztudottan figyelmen kívül vannak hagyva a térbeli tájékozódás kifejezésében – ilyen például az orr. Sipőcz azonban felhívta a figyelmet arra, hogy vannak nyelvek, melyek kivételek ez alól (is): finn *nenäkkäin* < *nenä*, *kasvokkain* (< *kasvo* 'arc'), *nokikkain* (< *nokka* 'csőr'): 'szemben'; manysi *am sãnsémné jūw tūlāln* 'hozzám (a térdemre) hozd haza'.

Spatiális morfémának tekinthetjük továbbá azokat a kifejezéseket, melyek a magyarban is jól ismertek: *itt lohol a sarkamban / nyakamban; olyan közel hajol, szinte az ember szájában van; a város szívében; a hegy gyomrában*.

A fent látott eseteken kívül még egy érdekességet bemutatott az előadó: a testrésznevek ugyanis gyakran összekapcsolódnak az érzelmekkel is (ez a testrésznevek metaforikus használatához kapcsolódik). Wierzbicka meghatározása alapján az érzelem az érzetek egy alfaja, mely egyszerre fizikai, testi érzet és kognitív folyamat. Az érzelmeket egyre több kognitív vizsgálat kutatja, mert ez a fogalomkör a legtökéletesebb céltartomány (Kövecses), illetve a világ kognitív megismerésében az emberi test kiemelkedő szerepet játszik.

Amikor az érzelmekről beszélünk, gyakrabban kapcsolunk hozzájuk valamilyen belső testrésznevet. Ilyen például a „*fáj a szívem*” – szomorúság, orosz *сердце разрывается, сердце падается* (< *сердце* ’szív’); finn *sydänsuru* ’szívfájdalom, szomorúság’, *olla sydämissään* ’haragszik’ tkp. „szívében van” (< *sydän* ’szív’), *sapekas* ’mérges’ (< *sappi* ’epe’) stb.

Természetesen vannak olyan szókapcsolataink is, melyekben külső testrésznevekhez kapcsolódnak érzelmek, igaz, ez jóval ritkább, a kapcsolat pedig metonimikus jellegű. Az előadó néhány példájából szemezgetve: *megorrol, felhúzza az orrát* – harag; *kidüldeszi a mellét* – büszkeség; *elkerekedik a szeme* – csodálkozás; udmurt *ныдбераз йӧтэм* ’sarkát érint’ – sérelem, fájdalom; hanti *~салман омаслан* ’kartalanul lábtalanul’ – rossz hangulat; manysi *ša’item kātēl, ša’itēm la’ilēl* ’örvendő kézzel, örvendő lábbal’ – öröm.

A nyugati kultúrkörben nem meglepő az érzelmek belső testrészekhez való kapcsolása, hiszen úgy tartják ezek a népek, hogy a szív az érzelmek, míg a fej a gondolkodás központja. (Ez magyarázza a belső testrésznevek nagyobb arányú nyelvi felhasználását az érzelmek kifejezésében.) Az ázsiai népeknél azonban nem így van, felfogásuk szerint a szív egyszerre az érzelmek és gondolatok helye is.

A magyar nyelvrokoni szintén többféleképpen tudják érzeteiket kifejezni: manysi *am siməm ētilan̄ke patwes* ’éhezni kezdtem’ („szívem éhezni kezdett”); hanti *самем вохла* ’éhes vagyok’ („szívem kér”); udmurt *сюлэм жалектӱз* ’éhes’ („a szív éhezik”) stb.

A manysiban a szív képes egyszerre pozitív és negatív tulajdonságokat is kifejezni: *simij* ’kedves, szorgalmas, bátor, dühös, haragos’; *simtal* ’szívtelen, kegyetlen, békés’. A *szíven* kívül még a *has, gyomor, belső, epe, kebel, máj* szavakkal is képesek érzéseiket mások tudomására hozni. Az előadó a következő példákat mutatta be: udmurt *кӧмэ/сюлмэ уэ лякиськы* ’nem tetszik’ („hashoz/szívhez nem tapad”); manysi *simēmñē ti patsēn, kaḡrēmñē ti patsēn* ’belédszerettem’ („szívembe jutottál, keblembe jutottál”); manysi *simēn rāwtal lūl lātiñ, majtēn rāwtal lūl lātiñ* ’szívbe nem fogadható (fájdalmat okozó) csúnya beszéd, májba

nem fogadható (fájdalmat okozó) csúnya beszéd’; udmurt *сәһез нӧсӧтӧм* ‘dühös lett’ („epéje felrobbant”).

A fejre/agyra, vagyis a gondolkodásra rátérve, a magyarban is találunk a fejhez kapcsolódó, az érzelmek és gondolatok kifejezésére alkalmas szókapcsolatokat, úgy, mint *fő a feje, töri a fejét, valaki egy agytröszt*. Ehhez hasonló található rokon nyelveinkben is: udmurt *йӱре поныны* ‘megjegyez’ („fejbe tesz”); manysi *nāmtiñ χum* ‘okos ember’ („gondolatos ember”). A manysi azonban képes „a szívvel is gondolni”: *maltip vōt jāmēs nāmtēl, tawānt vōt jāmēs kaχrēl...* ‘mint langyos szél, jó gondolattal, mint csendes szellő, jó „belsővel” („jó szívvel”)’; *nan jotn ōlne nomt siməm ōńsi* ‘a szívem rád gondol’ („a szívemnek veled levő gondolata van”).

Az előadás során a hallgatóság *betekintést nyerhetett* a testrésznevek nem is oly egyszerű világába. Az állításokat alátámasztó példák alapján látható, hogy nem csupán a nyelvek lexémáival, grammatikalizálódásaival, folyamataival kell tisztában lennie a nyelvésznek, hanem sokszor kultúrtörténeti, művelődéstörténeti és nyelvtörténeti ismeretekkel is rendelkeznie kell a helyes következtetések levonásához.

Berente Anikó